Lazar Mojsilović:

Garancije neponavljanja: Zašto presude za ratne zločine ne menjaju narative?

Postavljanje problema

Tranziciona pravda, kao pravni i politički projekat, počiva na četiri međusobno povezana stuba: utvrđivanju istine, ostvarenju pravde kroz individualizaciju krivične odgovornosti, obezbeđenju reparacija žrtvama i — najzahtevnijem od svih — garancijama neponavljanja. Na prostoru bivše Jugoslavije prva tri stuba su, sa svim svojim nedostacima i osporavanjima, formalno ostvarena. Haški tribunal je izveo pred lice pravde desetine optuženih i utvrdio ogroman korpus činjenica o ratnim zločinima počinjenim u sukobima od 1991. do 1999. godine. Komisije i nevladine organizacije su godinama sistematski dokumentovale žrtve. Postoje, makar delimično, mehanizmi reparacija.

A ipak, četrdeset godina posle početka raspada i tri decenije posle završetka ratova, identitetski obrasci koji su doveli do sukoba pokazuju zaprepašćujuću trajnost. To nije utisak — to je merljiva činjenica: ankete o percepciji ratnih zločina pokazuju duboko razdvojene etničke narative, godišnjice ratnih događaja redovno reaktiviraju retoriku iz devedesetih, a spomen-obeležja i danas izazivaju političke krize.

Imenovan je i institucionalan primer tog neuspeha: RECOM[6], regionalna inicijativa za uspostavljanje komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima, pokušala je da istinu institucionalizuje kroz civilno-kulturni legitimitet, oslanjajući se na podršku udruženja žrtava i nevladinog sektora — i ostala je bez državne, institucionalne podrške u svakoj od naslednica bivše Jugoslavije.

RECOM nije propao zbog nedostatka činjenica ili stručnosti; propao je zato što nijedna država nije imala politički interes da ga institucionalno usvoji. To je konkretan dokaz da formalna arhitektura tranzicione pravde sama po sebi ne garantuje njeno suštinsko delovanje. Ako su prva tri stuba tranzicione pravde ostvarena, a četvrti propada, postavlja se pitanje zašto. Ovaj esej brani tezu da institucionalna pravda ne dopire do afektivnog i identitetskog nivoa na kome se nacionalna mobilizacija zapravo odvija — i da je upravo kultura, a posebno umetnost, prostor u kome se garancije neponavljanja ili ostvaruju, ili konačno i nepovratno propadaju.

Zašto presude ne menjaju narativ

Razlog strukturne nemoći presuda da izmene dominantni narativ leži u prirodi dva različita registra u kojima se proizvodi ljudsko delovanje: racionalno-činjeničnom i afektivno-identitetskom. Sudski postupak, u idealnom slučaju, proizvodi činjenice — ko je naredio, ko je izvršio, koliko je žrtava, gde su sahranjene. Taj korpus činjenica može biti pravno neosporiv, a istovremeno potpuno irelevantan za način na koji se grupni identitet konstituiše kroz narativ o sopstvenoj nevinosti i tuđoj krivici.

Nacionalna mobilizacija devedesetih nije se odvijala kroz racionalno ubeđivanje građana da poseduju činjenice povoljne za sopstvenu stranu. Odvijala se kroz proizvodnju afekta — straha, poniženja, osećaja ugroženosti i istorijske nepravde — koji prethodi svakom činjeničnom sadržaju i na koji činjenice naknadno ne mogu da deluju, jer afekat nije propozicionalne prirode.

Presuda izrečena u Hagu dvadeset godina posle zločina stiže u činjeničnom registru u društvo čiji se identitetski obrasci nisu formirali kroz činjenice, nego kroz narativ. Otuda paradoks: čak i pravno neosporna presuda biva pročitana kroz postojeći narativ, a ne obrnuto — narativ se ne menja pod pritiskom presude, nego presuda biva apsorbovana i reinterpretirana unutar već postojećeg narativa, najčešće kao dokaz pristrasnosti institucije koja ju je izrekla.

Ovo nije tvrdnja da institucionalna pravda nema vrednost — naprotiv, ona je nužan, ali ne i dovoljan uslov. Problem nastaje kada se ona tretira kao dovoljan uslov, kao da utvrđivanje činjenice automatski proizvodi i promenu identitetskog obrasca. Upravo tu tranziciona pravda na ovim prostorima sistematski propada: ulaže se gotovo isključivo u prva tri stuba, a četvrti — rad na afektivnom i kulturnom nivou — ostaje bez institucionalne pažnje i finansiranja, tretiran kao „meka“, sekundarna politika.

Umetnost kao dokaz mehanizma: Novi primitivizam naspram Plavog orkestra

Ako je teza tačna — da se identitetska mobilizacija odvija na afektivnom nivou — onda umetnost, kao primarni proizvodni mehanizam afekta, predstavlja najbolji dokazni materijal za to kako se taj mehanizam aktivira. Jugoslovenska muzička scena osamdesetih godina nudi gotovo laboratorijski čist primer te tranzicije, dokumentovan u zborniku Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji Jugoslavija: poglavlje 1980–1991.

Sredinom osamdesetih, sarajevski Novi primitivizam — pokret okupljen oko radijske emisije „Primus“ Bore Kontića i televizijske „Top liste nadrealista“ — predstavljao je svesno ironijski, anacionalni kulturni izraz. Grupe poput Zabranjenog pušenja i Elvisa J. Kurtovića gradile su estetiku na parodiji, lokalnom humoru i namernom odbijanju ozbiljnosti nacionalnih narativa.[1] To je bio proizvod otvorenog, urbanog, višenacionalnog Sarajeva — umetnost koja se eksplicitno smejala svakoj vrsti patetične nacionalne retorike, uključujući i partizansku.

Gotovo istovremeno, iz istog pokreta izrastao je Plavi orkestar, čiji debitantski album „Soldatski bal“ (1985) donosi kombinaciju pop-narodnjaka i tinejdžerskog popa s ironijskim otklonom nasleđenim iz Novog primitivizma. Ali već na drugom albumu, „Smrt fašizmu“ (1986), dolazi do preokreta: bend, verovatno podstaknut komercijalnim flertovanjem Gorana Bregovića i Bijelog dugmeta s političkim temama, pokušava da lansira stilski pravac „novih partizana“ — uz, kako to ocenjuje Gal, „ne baš uverljivi alibi ironije“.[2]

Ova tranzicija — od svesne ironije ka ozbiljno namernoj nacionalnoj retorici, spakovanoj u popularnu muziku namenjenu masovnoj, mlađoj publici — predstavlja tačno ono što teza zahteva kao dokaz: umetnost nije pasivno reflektovala društvene promene koje su se već dogodile, nego je aktivno učestvovala u proizvodnji novog, ozbiljnog registra nacionalnog osećanja, godinama pre nego što je rat formalno počeo. Mobilizacija nije čekala rat da bi počela; ona se vežbala kroz popularnu kulturu, estetski pripremajući teren na kome će afektivna logika kasnije preuzeti primat nad svakim činjeničnim argumentom.

Održavanje napetosti danas

Mehanizam opisan u prethodnom odeljku nije istorijska retkost — aktivan je i danas, a njegova savremenost se može precizno izmeriti. Memorijalni centar Srebrenica svake godine objavljuje izveštaj o negiranju genocida u javnom prostoru; poslednji, objavljen sredinom avgusta 2026, beleži 149 slučajeva negiranja tokom 2026. godine, naspram 99 slučajeva godinu ranije.[7] Struktura tog porasta je precizno kategorisana: 94 slučaja aktivnog negiranja, 23 slučaja relativizacije ili opravdavanja zločina i 21 slučaj javne podrške osuđenim ratnim zločincima — pri čemu je upravo ova poslednja kategorija, podrška počiniocima, zabeležila najveći rast.

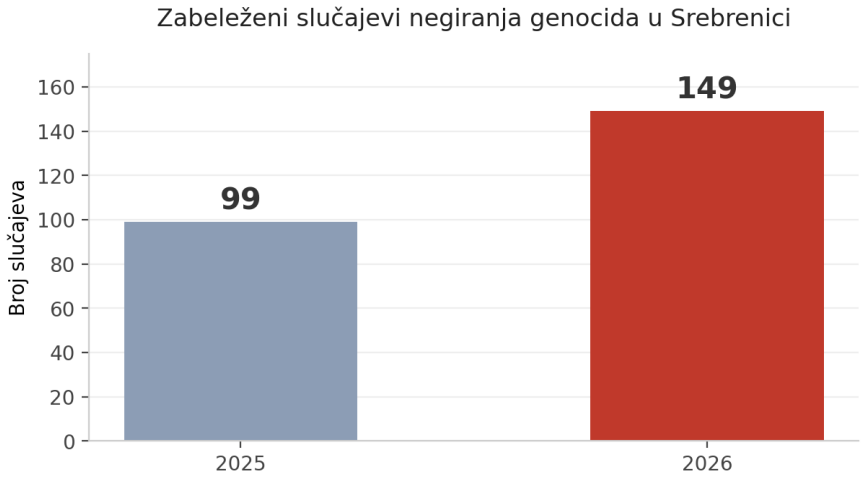

Izvor: Memorijalni centar Srebrenica, Izveštaj o negiranju genocida 2026

Konkretan medijski trenutak iz tridesete godišnjice, jula 2025, pokazuje mehanizam na delu: provladini mediji u Srbiji najavili su, upravo u danima obeležavanja godišnjice ubistva više od osam hiljada bošnjačkih muškaraca i dečaka, filmove i „specijalne emisije“ koje negiraju genocid. O genocidu kao „obmani“ govorili su, pored ostalih, predsednik entiteta Republike

Srpske Milorad Dodik i osuđeni ratni zločinac Vojislav Šešelj; na televizijama „Informer“ i „Prva“, koja ima nacionalnu frekvenciju, prikazan je serijal koji tvrdi da „razotkriva najveću političku manipulaciju usmerenu protiv srpskog naroda“.[8]

Ključno je, međutim, šta ovaj mehanizam ciljano proizvodi — a to nije alternativna činjenica, nego erozija autoriteta činjenice kao takve. Stručnjakinja za sajber bezbednost citirana u izveštaju Memorijalnog centra formuliše to precizno: cilj ovakvog sadržaja nije da ponudi bolji kontra-dokaz, nego da normalizuje samu ideju da stvari možda jesu drugačije od onoga što su sudovi utvrdili. To je čist afektivni, ne činjenički mehanizam — identičan po logici onome koji smo u drugom delu ovog teksta označili kao strukturni razlog nemoći presuda, samo prenet u digitalni registar algoritamski pogodovan za sadržaj koji izaziva emociju.
Ono što ovaj obrazac kvalitativno razlikuje od spontane mobilizacije osamdesetih jeste koordinisanost i finansiranje. Isti izveštaj ukazuje na analizu međunarodnih lobističkih aktivnosti vlasti Republike Srpske u Sjedinjenim Američkim Državama: nakon ukidanja većine američkih sankcija Miloradu Dodiku krajem 2025, pokrenuta je intenzivna i milionski vredna kampanja. Ovde više nije reč o difuznom, organskom javnom mnjenju koje se stihijski oblikuje kroz popularnu kulturu, kao što je to bio slučaj sa Plavim orkestrom sredinom osamdesetih — reč je o ciljano finansiranom, organizaciono koordinisanom proizvodu, čija je funkcija identična: održavanje afektivne mobilizacije na nivou na koji institucionalna pravda strukturno ne dopire.

Kultura sećanja kao emancipatorski odgovor

Ako je umetnost devedesetih učestvovala u proizvodnji mobilizacije, legitimno je postaviti pitanje da li umetnost može učestvovati i u suprotnom procesu — u izgradnji garancija neponavljanja. Odgovor zahteva oprez, jer postoji ozbiljna zamka: pokušaj da se „loša“ nacionalistička umetnost devedesetih zameni „dobrom“ umetnošću pomirenja, koja samo ponavlja istu afektivnu manipulativnu logiku u suprotnom ideološkom predznaku, ne rešava strukturni problem — samo ga premešta.

Kulturolog Mitja Velikonja, u istom zborniku, nudi precizniji okvir kroz koncept „preduzetnika sećanja“ — autora memoara poput Stipe Mesića, Borisava Jovića ili Veljka Kadijevića, čija narativna samokonstrukcija počiva na strastvenoj konvertitskoj demonizaciji bliske prošlosti radi opravdanja sopstvene političke uloge.[3] Ovaj obrazac — preoblikovanje prošlosti radi trenutne legitimacije — identičan je mehanizmu koji je godinama ranije aktivirala popularna muzika: obe produkcije služe trenutnom identitetskom interesu, ne istini.

Velikonja dokumentuje i materijalnu dimenziju tog procesa: studija Srđana Šušnice pokazuje da su nove vlasti tokom i posle rata 1992–1995. u Banja Luci preimenovale 26 odsto naziva mesta i gotovo polovinu naziva gradskih opština, dok je udeo ulica sa srpskim imenima porastao sa 28,1 na 69,4 odsto.[4] Dubravka Stojanović dokumentuje paralelan proces u udžbenicima istorije, koji

naziva prepisivanjem „na tihoj vatri“.[5] Ovo nisu izolovani incidenti nego sistematska praksa konstruisanja prošlosti u službi sadašnjice — ista logika koja pokreće i „preduzetnike sećanja“ i, tri decenije ranije, tranziciju Plavog orkestra ka „novim partizanima“.

Upravo tu emancipatorska kultura sećanja mora da se pozicionira drugačije — ne kao zamena jednog narativa drugim, nego kao svesno odbijanje same logike instrumentalizacije prošlosti. To je estetski zahtevan, gotovo paradoksalan zadatak: proizvoditi umetnost o traumi koja odbija da traumu pretvori u identitetsko oružje. Model za to postoji u samoj jugoslovenskoj kulturi — u anti-katarzičnoj, distanciranoj estetici filmskog Crnog talasa, koja je, za razliku od kasnijeg Novog primitivizma, odbijala ne samo nacionalni patos nego svaku vrstu emocionalne manipulacije gledaoca, uključujući i one naizgled progresivne. Kulturna diplomatija i regionalna umetnička saradnja zasnovana na tom modelu nisu dekorativni dodatak tranzicionoj pravdi — one su njen jedini realan instrument na polju garancija neponavljanja, pošto deluju tačno na onom nivou — afektivnom, identitetskom — na kome institucionalna pravda strukturno ne može da deluje.

Ovde, međutim, vreba strukturna zamka koju je formulisao Džordž Judiće (George Yúdice) u studiji The Expediency of Culture[9]: donatorska logika mirovne politike sistematski instrumentalizuje kulturu, pretvarajući je u alat upravljanja umesto u prostor istinskog suočavanja. Praktična posledica nije apstraktna — mirovno-politički donatori sve češće finansiraju „kulturne“ projekte pod stavkom izgradnje mira tražeći jasnu, dvostrano prihvatljivu poruku pomirenja, dok upravo anti-katarzična, distancirana estetika koja nosi tezu ovog teksta ostaje teško finansirana, jer po definiciji odbija tu istu logiku koju donator traži. Didaktički, „pomirljivi“ sadržaj prolazi lakše kroz donatorske kriterijume — a on je, po sopstvenoj logici ovog argumenta, estetski i funkcionalno inferiorniji model. Garancije neponavljanja na polju kulture, dakle, ne propadaju samo zbog nedostatka institucionalne pažnje, nego i zbog toga što institucionalna pažnja, kada postoji, sistematski favorizuje pogrešan tip umetnosti.

Zaključak

Tranziciona pravda bez ozbiljnog ulaganja u četvrti stub ostaje pravno kompletna, a supstancijalno prazna konstrukcija. Presude utvrđuju činjenice; činjenice ne menjaju narative; narative proizvodi i reprodukuje kultura. Ako društva na ovom prostoru žele da garancije neponavljanja budu nešto više od diplomatske fraze u završnim dokumentima međunarodnih tela, moraju da tretiraju kulturnu produkciju — i posebno umetnost sposobnu za svesnu anti-katarzičnu distancu — kao podjednako ozbiljan, podjednako finansiran i podjednako politički relevantan mehanizam tranzicione pravde kao što su to suđenja i komisije za istinu. Dokle god se to ne dogodi, četvrti stub će nastaviti da propada tačno onako kako je decenijama propadao: tiho, kroz popularne pesme, preimenovane ulice i memoare pobednika, dok institucije ostaju uverene da su svoj posao završile.

Izvori:

1. Zlatko Gal, „Jugoslavenska glazba — između Novog vala i novog 'narodnjaka'“, u: Jugoslavija: poglavlje 1980–1991, ur. Latinka Perović i dr. (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021), 595–597.
2. Isto, 597–598.
3. Mitja Velikonja, „Poezija posle Srebrenice? Kulturna refleksija jugoslovenskih osamdesetih“, u: Jugoslavija: poglavlje 1980–1991, 900–901.
4. Isto, 900, fusnota 1130 (pozivajući se na: Srđan Šušnica, Pop-Mythological Urine Marking of "Our" Streets — Case Study, Banja Luka, Bosnia-Herzegovina, magistarski rad, Fakultet društvenih nauka, Univerzitet u Ljubljani, 2015, 34–43).
5. Isto, 900, fusnota 1133 (pozivajući se na: Dubravka Stojanović, Ulje na vodi — Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije (Beograd: Peščanik, 2010), 85–159).
6. RECOM Inicijativa — regionalna mreža udruženja žrtava i nevladinih organizacija za uspostavljanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava počinjenim na teritoriji bivše Jugoslavije, www.recom.link.
7. Memorijalni centar Srebrenica, Izveštaj o negiranju genocida 2026 (Potočari, avgust 2026); podaci i izjave preneti prema: Detektor.ba, „Kako se greške u evidenciji nestalih iz Srebrenice koriste za širenje dezinformacija o 'lažnim žrtvama'“, 14. avgust 2026, i Oslobođenje, „Objavljen zabrinjavajući izvještaj, negiranje genocida u Srebrenici ponovo u porastu“, avgust 2026.
8. Radio Slobodna Evropa, „Godina poricanja i zloupotrebe genocida u političkim obračunima u Srbiji“, 11. jul 2025.
9. George Yúdice, The Expediency of Culture: Uses of Culture in the Global Era (Durham: Duke University Press, 2003).